

UOT 372.3/4

**TƏLİM PROSESİNDƏ OXU BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASININ
ƏSAS NƏZƏRİ DƏYƏRLƏRİ****Sevinc Natiq qızı Əkbərli***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0002-2517-3592**E-mail:** sevinc.akberli98@gmail.com*Açar sözlər: ifadəli oxu, dil, oxuma bacarığı, şagird, təhsil**Ключевые слова: выразительное чтение, язык, умение читать, ученик образование**Key words: expressive reading, language, reading ability, student, education*

Təhsil sistemində dərslər şagirdlərin bəşəri və peşəkar inkişafını təmin etmək üçün əsaslı bir rol oynayır. Bu baxımdan oxu dərslərində müstəqil işlərin təşkili mövzusu günümüzün təhsil tədqiqatlarında geniş əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərə tədqiqat bacarığı, öz fikirlərini formalaşdırma və müstəqil öyrənmə tərbiyəsi verilməsi onların həyatı boyu öyrənmə və müvəffəqiyyət yolunda daha güclü addımlar atmağa nail olmalarına kömək edir. Oxu dərsləri şagirdlərdə oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət edir. Metodik ədəbiyyatda ifadəli oxu bədii mətnin məzmununun mənimsənilməsi və təhlili ilə sıx əlaqədə götürülür. İfaçı öyrənilən əsərin ifadəli oxusuna hazırlaşarkən ilk növbədə mətnin məzmununu dərindən mənimsəməlidir. Sonrakı mərhələdə əsərin ideya bədii, mövzu və janr baxımından təhlili aparılır. Bu zaman əsərin oxucuda yaratdığı təəssürat dərinləşir, mətni ucadan oxumaq arzusu oyanır. Şagirdlərin oxumağın keyfiyyətini daha yüksək səviyyəyə çatdırmaq üçün tətbiq edilən metodikalar, onların mətnlərlə əlaqə qurmağını və onları daha maraqlı və cazibədar tapmağını təmin edir. Oxu materiallarının metodikası tərəfindən əldə edilmiş nəticələr, təlim metodologiyalarına və müəllimlərə dəyərli təcrübələr və təlim materiallarının səmərəli istifadəsi üçün məlumatlar təmin edir.

Şagirdlərə ifadəli oxu bacarıqları bədii oxu sənətinin qanunları, bədii əsərin səslənən təsirliliyi ilə yaradıcı şəkildə canlandırılması əsasında formalaşdırılır. İfadəli oxunun əsasında iki mühüm cəhət durur:

1. İfa edilən əsərin ideya məzmununun dərindən qavranılması, təsvir olunanların mahiyyətinə nüfuz edilməsi;

2. Hiss edilənlərin və qavranılanların səslənən sözlə dinləyicilərə çatdırılması.

Əsərin səslənən sözlə çatdırılması ifaçıdan nəyi və hansı məqsədlə çatdıracağını, dinləyicidə hansı hiss və duyğular, fikirlər, düşüncələr oyadacağını, onda hansı qənaəti yaradacağını dəqiq müəyyənləşdirməyi tələb edir. Qarşıya qoyulan məqsəd əsasında konkret ifaçılıq vəzifələri dəqiqləşdirilir. İfaçı qarşıya qoyduğu məqsədə uyğun olaraq dinləyicilərə sözlə təsir etməyi bacarmalıdır. Sözlə təsir zamanı ifaçının fikri, hissi, iradəsi və bütün şüuru fəaliyyətdə olur. İnsan ünsiyyət zamanı şifahi nitqində haqqında danışılan hadisəyə laqeyd qalmır, mühəkimə yürüdür, qiymətləndirir, fikirlərini, hisslərini, münasibətini ifadə edir. O, dinləyicini inandırmaq, sübut etmək, ifşa etmək, istədiyi ovqatı yaratmaq (mərhəmət, nifrət və s.) məqsədi güdür. Bu zaman onun nitqində fonetik ifadəliliyin bütün vasitələri fasilə, vurğu, intonasiya və temp müxtəlifliyi, səs təmbrinin dəyişməsi və s. özünü büruzə verir.

İnsanın nitqində fikir, hiss və iradənin özünü vəhdətdə bürüzə verməsi psixofizioloji fəaliyyətin qanunauyğun nəticəsidir. Bu proses öz elmi izahını İ.P. Pavlovun insanın ali sinir fəaliyyətini müəyyənləşdirən iki siqnal sisteminin qarşılıqlı təsiri haqqında təlimində tapır [1, s. 56].

İ.P. Pavlovun tədqiqatları göstərmişdir ki, xarici mühiti duymaq üçün insanlarda və heyvanlarda birinci siqnal sistemi mövcuddur. İnsanın psixi fəaliyyəti ətraf mühitdən aldığı müxtəlif qıcıqlandırıcılarla şərtlənir. Lakin insan ətraf mühitdə olan xarici qıcıqları qəbul etməklə, duymaqla yanaşı, ikinci siqnal sistemi olan sözün də mənasını dərk edir. İnsan söz vasitəsilə düşüncələrini, gördüklərini, duyduqlarını təsəvvür edir və başqasına çatdırmağa bilər. Məhz buna görə də İ.P. Pavlov sözü “çoxəhatəli qıcıqlandırıcı” adlandırdı. Ali sinir fəaliyyətinin söz siqnalları səviyyəsi baş beyin qabığı ilə əlaqəli olub yalnız insana xasdır. İnsan beyninin sol yarımkürəsi nitqi, mücərrəd təfəkkürü, düşünməni, sağ yarımkürəsi isə ən çox hiss orqanlarından informasiyaları qəbul edir və onları konkret obrazlar şəklində formalaşdırır.

Şagirdin bacarıq, qabiliyyət, istedad kimi fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri anadangəlmə deyil, fəaliyyət terminləri vasitəsilə inkişaf etdirilir. Səslə oxu, o cümlədən ifadəli oxu monoloji nitq olduğu üçün şifahi nitqin bütün xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Şifahi nitq zamanı danışan adamlar bilavasitə bir-birlərini görür, eşidirlər. Danışan adamın üz və bədəninin ifadəli hərəkətləri, səsinin ahəngi nitqin məzmununun, buna bəslədiyi mənfə və müsbət münasibətlərin anlaşılmasına yardım göstərir. “Şifahi nitqdə səsin ahəngi və ifadəli hərəkətlər sayəsində eyni söz müxtəlif mənada işlədilib, fərqli şəkildə başa düşülə bilər. Məsələn, adicə “Yenə gəldi” sözləri tələffüzdən asılı olaraq, həm sevinci, həm nifrəti, həm də biganəliyi bildirə bilər.

İfadəli oxu zamanı monoloji nitq səciyyəli fəaliyyətdir. Bu nitqin rəvan getməsi üçün danışan adamın verəcəyi məzmunu aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin emosionallıq xüsusiyyətlərinə, dilin qayda qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi əsas şərtədir. Yəni monoloji nitqin məzmunluluğu ilə ifadəliliyi üzvi surətdə birləşməlidir. Əks təqdirdə, nitq monoton, cansıxıcı və cazibəsiz olur.

Bədii əsərin təxəyyüldə yaratdığı obrazlar oxucuya emosional təsir göstərir və o, oxu zamanı müəllifin fikirlərini çatdırmaqla bərabər, təsvir olunanlara öz münasibətini də ifadə edir. Bu zaman ifaçı əsərin məzmunu ilə yanaşı, müəllifin bədii sözdə əks olunan hiss və düşüncələrini, təsvir olunanlara münasibətini də mənimsəyir və dinləyicilərə ötürür. Buna nail olmaq üçün cümləni düzgün səsləndirmək, dinləyicilərin diqqətini detallardan əsas, başlıca cəhətə yönəltmək lazım gəlir.

Lakin gündəlik həyatdakı nitqində insan öz düşüncələri, real faktlar, şahidi olduqlarından söz açdığı halda, oxu zamanı müəllifin sözlərini, fikirlərini çatdırır. Bu zaman o, müəllifin sözlərinin və fikirlərinin mahiyyətinə varmadan, hisləri duymadan, “yaşamadan”, onları doğuran hadisələr haqqında dolğun təsəvvürə malik olmadan da səsləndirə bilər. Lakin belə oxu ifadəsinin fikir, hiss və iradəsinin vəhdəti kimi meydana çıxmır, oxu nitqin əsas funksiyasını – ünsiyyəti yaratmır, bədii əsərin ideya-estetik mahiyyəti aşkara çıxmır.

İfadəli oxu gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz adi nitqdən fərqləndiyi üçün, şagirdlərdə ifadəli oxuda zəruri olan emosional - iradi keyfiyyətlərin, digər xüsusi bacarıqların formalaşdırılması zəruridir.

Müşahidələr göstərir ki, məktəblilərin nitqi, cavabları, sözlərin tələffüzü bir sıra hallarda mexaniki səciyyəyə daşır, sönük, təsirsiz olur. Belə mənfə nitq təzahürləri aradan qaldırılmalı-

dır. Şagird mətnin məzmununu, sözləri, fikirləri, obrazları, müəllif niyyətini elə çatdırmalıdır ki, dinləyicilər söylənilənləri başa düşsün və qiymətləndirsin [5, s.820].

Sözlə müəyyən təsirə nail olmaq üçün tələffüz zamanı cümlənin ayrı-ayrı üzvləri vurğulanmalı, müxtəlif intonasiya çalarlarından, səsin tonundan, dilin zəngin fonetik, leksik, qrammatik ifadəlilik imkanlarından istifadə olunmalıdır.

Bu prosesdə müəllimin metodik ustalığı, şəxsi nümunəsi böyük rol oynayır. Müəllimin sözdən istifadə məharəti, nitqinin ifadəliliyi, cəlbədicisi olması, səsinə idarə etmək bacarığı təlim prosesində çox əhəmiyyətlidir. Əgər müəllimin ifası sönükdürsə, onun söylədikləri şagirdlərə təsir etməyəcəkdir. Belə nitqi başa düşmək şagird üçün çətinlik törədir. Müəllimin emosional təsirli ifası mətnin, təlim materialının şagirdlər tərəfindən başa düşülməsini, yadda qalmasını asanlaşdırır.

İnsan həyatda müxtəlif insanlarla, hadisələrlə qarşılaşır, müəyyən münasibətdə olur və bu münasibət onun hislərində öz əksini tapır. “Emosiya insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, başqa adamlara, həmçinin özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir”. İnsan hisləri idrak, qavrama obyektinə subyektiv münasibətin inikasıdır. Beynin məhsulu olan insan hisləri, emosiyaları mürəkkəb və rəngarəngdir. Emosiyalar ifadəli hərəkətlərdə, jestlər, mimikalar, pantomimalar (bədənin üzvlərinin ifadəli hərəkətləri), səs və nitqdə, o cümlədən ifadəli oxuda təzahür edir.

K.S.Stanislavski diqqəti belə bir mühüm cəhətə cəlb edirdi ki, hislərə əmr etmək olmaz, hisləri digər yollarla yaratmaq lazımdır. İnsanın müəyyən hadisələrə emosional münasibətini yaratmağa imkan verən psixoloji vəziyyət yaradılmalıdır və yaranan emosional münasibət onun tərəfindən yaşanmalıdır. Stanislavski metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ifaçı pyesin qəhrəmanının hərəkətlərini yerinə yetirərkən emosiyaların yaranması üçün zəruri olan şərtləri təmin edir. Bu, “fiziki təsir metodu” adlanır. İfadəli oxuda bu metod özünü onda göstərir ki, əsəri oxuyan və ya təhkiyəçi sözdən məqsədyönlü istifadə edərsə, o, mütləq “hislərlə” danışacaqdır [4, s.296].

Məlumdur ki, nitqin məzmunu cümlədə işlədilən sözlərin məna çalarlarında əks olunur. Sözlər isə ayrı-ayrı səslərlə nitqin təsirliliyində mühüm rol oynayan intonasiyanın vəhdətindən yararlanır. İntonasiya nitqin cövhərini təşkil edir. İntonasiya şifahi nitqlə yanaşı, yazılı nitqdə də özünü büruzə verir. Əlbəttə, mətn tonunun ucalığını, uzunluğunu, səsin gücünü birbaşa göstərən musiqi notu deyil. Bu intonasiya əlamətlərinin heç biri mətndə qeyd edilmir. Bununla yanaşı, mətnə müxtəlif hərflərin birləşməsinə canlı danışmaq nitqi baxımından yanaşılmasa, bunlar söz sayıla bilməz. Mətn oxucu tərəfindən oradakı intonasiyaya uyğun oxunmalıdır. Təsəffüf deyil ki, bədii söz ustaları ifadəliliyin mühüm vasitəsi olan intonasiyanı nitqin təsirliliyinin yüksək forması adlandırmışlar.

Nəticə olaraq, ibtidai siniflərdə oxu materiallarının tədrisi zamanı ifadəliliyin mənimsədilməsi üçün tətbiqi prinsiplər şagirdlərin dil və ədəbiyyat bacarıqlarını inkişaf etdirməyə nail olur. Bu, onların müstəqil düşünmə qabiliyyətlərini artırmağa və mətnlər üçün əsaslı və zəngin təhlillər verməyə kömək edir. İfadəliliyin bu prinsiplər əsasında tədrisi, şagirdlərin daha böyük səviyyədə mətn anlayışına, tədqiqi bacarığa və ədəbiyyat ifadələrində daha böyük nailiyyətlərə çatmalarına nail olmağa kömək edir.

Oxu materiallarının tədrisində ifadəliliyin mənimsədilməsi, müqayisəli tədris modelləri vasitəsilə daha sistemli və səmərəli bir yolla həyata keçirilə bilər.

Problemin aktuallığı. Oxu bacarıqları təlim və tədris prosesinin əsas ayrılmaz elementlərindən biridir. Şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuş bilik, bacarıq, münasibət və dəyərləri inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan bütün alətlər və resurslar oxu bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir. Oxu materialları müəyyən bir məqsəd üçün tədrisi dəstəkləmək və tədris fəaliyyətini daha səmərəli etmək üçün hazırlanmış vasitələridir. Qeyd edilənlər tədqiqat mövzusunun aktuallığını sübuta yetirir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə oxu bacarıqlarının inkişafının təlim prosesinə təsiri qeyd olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, şagirdlər, şagirdlər, magistrantlar, elmi işçilər istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. Bakı, 1981, 277 s.
2. Əliyev K. Natiqlik sənəti. Bakı, 1994, 200 s.
3. İbtidai siniflərdə ifadəli oxu üzrə işin məzmunu (sintaktik materiallara dair) // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (Humanitar və təbiət elmləri seriyası). Bakı, 2004, № 3, s. 470-472
4. İfadəli oxunun əsas şərtləri haqqında // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (Humanitar və təbiət elmləri seriyası), Bakı, 2005, № 1, s. 295-297
5. "The influence of the observation of language phenomena in primary school reading materials on the quality of teaching"// – Paris: V International Paris Conference On Social Sciences// – February 07-08, –2021. – p.817-822

С.Н. Акбарли

Основные теоретические значения формирования навыков чтения в образовательном процессе Резюме

В системе образования уроки играют основополагающую роль в содействии человеческому и профессиональному развитию учащихся. С этой точки зрения тема организации самостоятельной работы на занятиях по чтению имеет большое значение в современных педагогических исследованиях. Развитие у учащихся исследовательских навыков, независимого мышления и самостоятельного обучения помогает им сделать более решительные шаги на пути к обучению и успеху на протяжении всей жизни. Уроки чтения служат развитию навыков чтения у учащихся. В методической литературе выразительное чтение тесно связано с усвоением и анализом содержания художественного текста. Готовясь к выразительному чтению изучаемого произведения, исполнитель должен прежде всего досконально понять содержание текста.

S.N. Əkbərli**Main theoretical importance of formation of reading skills in the educational process
Summary**

In the education system, lessons play a fundamental role in promoting the human and professional development of students. From this point of view, the topic of organizing independent work in reading classes is of great importance in modern pedagogical research. Developing students' research skills, independent thinking, and self-directed learning helps them take stronger steps toward lifelong learning and success. Reading lessons serve to develop students' reading skills. In methodological literature, expressive reading is closely related to the assimilation and analysis of the content of a literary text. When preparing for an expressive reading of the work being studied, the performer must first of all thoroughly understand the content of the text.

Redaksiyaya daxil olub: 10.04.2024